

Research Paper

Legal analysis of contractual terms and their effects on contract law

Babak shed¹ , Saber Soroush²

- 1- Assistant Professor, Department of Law, Tonkabon Branch, Islamic Azad University, Tonkabon, Iran.
- 2- Graduated with a master's degree in International Trade Law, Pardis Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Receive:

10 February 2025

Revise:

28 February 2025

Accept:

07 March 2025

Published online:

20 March 2025

Abstract

The present study aims to examine the jurisprudential and legal foundations of contractual conditions (Shorut-e Zeman Aghd) and analyze the conditions for their validity and nullity. Contractual conditions are considered one of the most significant legal tools for regulating the relationships between parties in contracts and play a crucial role in defining the obligations and responsibilities of the parties. In the Iranian legal system, these conditions are addressed in Articles 232 to 246 of the Civil Code and, conditions of description (Shart-e Sefat), conditions of action (Shart-e Fe'l), and conditions of result (Shart-e Natijeh). In this regard, the opinions of jurists on valid and void conditions, the legal effects of breach of conditions, and the related legal remedies have been analyzed.

The findings of the study show that the two legal systems of Iran deal with contractual terms differently. However, there are similarities in some principles, such as the need to determine specific and enforceable terms. The need to review the laws related to contractual terms, strengthen judicial supervision, provide broader legal education for the public, and use modern technologies in recording and enforcing terms is suggested.

Keywords:

Contractual Conditions,
Ancillary Obligations,
Nullity, Termination,
Legal Effects.

Please cite this article as (APA): Shed, B & Soroush,S.(2025). Legal analysis of contractual terms and their effects on contract law. *Journal of Business law and economics*, (1) 2, 251-287.

Sponsored by: Institute of Somamos Publications	10.22034/jble.2025.514462.1015	
Corresponding Author: babak Shed	https://orcid.org/0000-0003-1721-4024	
Email: bshed@pardisiau.ac.ir	This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License .	

مقاله پژوهشی

تحلیل حقوقی شروط ضمن عقد و آثار آن در حقوق قراردادهای

بابک شید^۱، صابر سروش^۲

۱- استادیار گروه حقوق، واحد پردیس، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

۲- دانش آموخته کارشناسی ارشد حقوق تجارت بین الملل، واحد پردیس، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

چکیده

تحقیق حاضر با هدف بررسی مبانی فقهی و حقوقی شروط ضمن عقد و تحلیل شرایط صحت و بطلان آن‌ها انجام شده است. شروط ضمن عقد یکی از مهم‌ترین ابزارهای حقوقی برای تنظیم روابط طرفین در قراردادهای محسوب می‌شود و نقش مؤثری در تعیین تعهدات و مسئولیت‌های طرفین ایفا می‌کند. در نظام حقوقی ایران، شروط ضمن عقد در مواد ۲۳۲ تا ۲۴۶ قانون مدنی مورد بررسی قرار گرفته و در این راستا، با تحلیل نظرات فقها درباره شروط صحیح و باطل، آثار حقوقی ناشی از تخلف از شرط و ضمانت اجراهای قانونی مورد بررسی قرار گرفت.

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که در دو نظام حقوقی ایران برخورد متفاوتی با شروط ضمن عقد صورت می‌گیرد. اما در برخی اصول مانند لزوم تعیین شروط معین و قابل اجرا، تشابهاتی دیده می‌شود. ضرورت بازنگری در قوانین مربوط به شروط ضمن عقد، تقویت نظارت قضائی، آموزش حقوقی گسترده‌تر برای عموم و استفاده از فناوری‌های نوین در ثبت و اجرای شروط پیشنهاد می‌گردد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۲۲

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۲/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۱۷

تاریخ انتشار آنلاین:

۱۴۰۳/۱۲/۳۰

کلید واژه‌ها:

شروط ضمن عقد،
تعهدات تبعی،
بطلان، فسخ،
آثار حقوقی.

لطفاً به این مقاله استناد کنید (APA): شید، ب؛ سروش، ص. (۱۴۰۳). تحلیل حقوقی شروط ضمن عقد و آثار آن در حقوق قراردادهای، *دانشنامه حقوق کسب و کار و اقتصاد*، ۲(۱)، ۲۵۱-۲۸۷.

	10.22034/jble.2025.514462.1015	تحت حمایت: موسسه انتشاراتی ساموس
	https://orcid.org/0000-0003-1721-4024	نوسنده مسئول: بابک شید
	این مقاله تحت شرایط https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.fa قابل بازنشر است.	ایمیل: bshed@pardisiau.ac.ir

مقدمه

قراردادها از دیرباز به عنوان ابزار اصلی تنظیم روابط حقوقی میان اشخاص حقیقی و حقوقی شناخته شده‌اند و در نظام‌های حقوقی مختلف، نقش مهمی در تضمین ثبات و امنیت معاملات ایفا می‌کنند. از آنجا که طرفین قرارداد ممکن است تمایل داشته باشند شرایطی فراتر از مفاد اصلی عقد را بر توافق خود حاکم کنند، درج شروط ضمن عقد به عنوان ابزاری تکمیلی برای تنظیم روابط قراردادی، همواره مورد توجه حقوقدانان بوده است. شروط ضمن عقد به عنوان تعهداتی فرعی در کنار تعهد اصلی قرارداد تعریف می‌شوند که طرفین در زمان انعقاد عقد بر آن توافق می‌کنند. این شروط، گرچه در ذات عقد مستتر نیستند، اما با اراده طرفین وارد قرارداد شده و همانند تعهد اصلی، لازم‌الاجرا هستند (کاتوزیان، ۱۳۹۱، ص ۴۵۰). طبق تعریف حقوقی، شرط ضمن عقد تعهدی تبعی است که در راستای تکمیل، تفسیر یا محدود کردن تعهدات اصلی ناشی از عقد مورد توافق طرفین قرار می‌گیرد (شهیدی، ۱۳۹۰، ص ۲۱۲).

در اصطلاح حقوقی شرط امری است که از وجودش وجود امر دیگر لازم نمی‌آید اما از عدمش عدم امر دیگر لازم می‌آید. شرط ضمن عقد از خود عقد تبعیت می‌کند اگر ضمن عقد لازم بیان شد به تبع عقد لازم می‌شود و اگر ضمن عقد جایز مطرح شد به تبع عقد جایز می‌شود. بنابراین در عقد لازم و جایز از خود عقد کسب لزوم و جواز می‌کند.

ماهیت شروط ضمن عقد در نظام حقوقی ایران از ترکیب اصل حاکمیت اراده و لزوم قراردادها (ماده ۲۱۹ قانون مدنی) نشأت می‌گیرد. شروط مزبور به عنوان تبعی از عقد اصلی تلقی می‌شوند که قابلیت الزام‌آوری آن‌ها به اعتبار اصل رضایی بودن قراردادها است (کاتوزیان، ۱۳۹۱). برخی حقوق‌دانان شروط ضمن عقد را نوعی تعهد مستقل در کنار تعهد اصلی می‌دانند که در صورت تخلف از آن، ضمانت اجرای فسخ یا مطالبه خسارت به دنبال خواهد داشت (شهیدی، ۱۳۹۰، ص ۲۱۸).

شروط ضمن عقد خود به سه دسته تقسیم می‌شود. شرط باطله، شرط صحیح، شروطی مبطل عقد.

شروط باطله: شامل شروط غیرمقدور، شروط غیرمشروع و شروطی که منفعت عقلایی نداشته باشد. که خلاف قوانین امری، اخلاق حسنه و نظم عمومی و عدل و انصاف در این قسم جای می‌گیرند.

شروط صحیح: شامل شرط صفت، فعل و نتیجه است که هر یک به صورت مجزا با آثار و ضمانت اجرا باید درج گردد.

شروطی مبطل عقد: شروطی هستند هم خودشان باطلند و هم مبطل عقد هستند شامل شرط خلاف مقتضای عقد (مقتضای ذات و اطلاق عقد) و شرط مجهولی که جهل به آن باعث جهل به عوضین می‌شود. "شرط باطل در صورتی که موجب بطلان عقد نباشد، تنها اثر آن عدم اعتبار شرط است و عقد اصلی همچنان برقرار خواهد ماند" (محقق حلی، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۲۴۱).

به طور کلی در نظام‌های حقوقی، شروط ضمن عقد نقش کلیدی در تنظیم روابط قراردادی ایفا می‌کنند. به عنوان مثال، در حقوق کامن‌لا، اصل پیمان‌شکنی (Breach of Contract) به عنوان یکی از ضمانت‌اجراهای تخلف از شروط

ضمن عقد، اهمیت بسیاری دارد و دادگاه‌ها در صورت تخلف از شروط اساسی، می‌توانند قرارداد را فسخ کرده یا طرف متخلف را ملزم به جبران خسارت کنند (Friedman, 2019). همچنین، در نظام حقوقی فرانسه، شروط ضمن عقد بر مبنای اصل آزادی قراردادی تحلیل می‌شوند و دادگاه‌ها با توجه به اراده طرفین، مفاد شرط را تفسیر می‌کنند (Terré, Simler, & Lequette, 2018, p. 45). یکی از مسائل مهم در تحلیل شروط ضمن عقد، تأثیر شرط باطل بر عقد اصلی است. مطابق با ماده ۲۴۶ قانون مدنی ایران، اگر شرط باطل باشد اما عقد متضمن آن صحیح باشد، بطلان شرط تأثیری بر عقد ندارد؛ مگر آنکه شرط، جنبه اساسی و تعیین‌کننده داشته باشد. این دیدگاه در فقه نیز تحت عنوان اصل تبعیت شرط از عقد مطرح شده است (امامی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۴۵۶).

پژوهش حاضر درصدد پاسخگویی به این سوالات است که؛ شروط ضمن عقد چه تأثیری بر تعهدات طرفین و اجرای قراردادها در نظام حقوقی ایران و فرانسه دارد؟ و نقش این شروط در جلوگیری از بروز اختلافات حقوقی و تفسیر صحیح اراده طرفین چیست؟ بر این اساس ابتدا اهمیت قراردادها در تنظیم روابط حقوقی، انواع شروط و مبنای آن و سپس ضمانت اجرای تخلف از شروط و تأثیر آن‌ها بر روابط قراردادی طرفین در نظام حقوقی ایران و فرانسه تبیین می‌گردد.

اهمیت قراردادها در تنظیم روابط حقوقی

قراردادها به عنوان یکی از مهم‌ترین ابزارهای تنظیم روابط حقوقی، نقش اساسی در حفظ نظم و امنیت حقوقی در جامعه دارند. در نظام‌های حقوقی مختلف، اصل آزادی قراردادها به عنوان یکی از اصول بنیادین پذیرفته شده است که به افراد اجازه می‌دهد تا با اراده آزاد، شرایط و مفاد توافق خود را تعیین کنند (Farnsworth, 2020). این اصل، که ریشه در اندیشه‌های لیبرالیسم کلاسیک دارد، به طرفین این امکان را می‌دهد تا برای دستیابی به اهداف خود، تعهدات و شرایط متناسب با خواسته‌هایشان را در قالب قرارداد تنظیم کنند (Beatson, Burrows, & Cartwright, 2016). علاوه بر حفظ نظم حقوقی، قراردادها امنیت اقتصادی را نیز تضمین می‌کنند، زیرا با ایجاد تعهدات الزام‌آور برای طرفین، امکان سوءاستفاده و تخلف را کاهش می‌دهند و طرفین را به اجرای تعهدات خود ملزم می‌کنند (Friedman, 2019). این امنیت اقتصادی به ویژه در معاملات تجاری و اقتصادی که نیازمند اطمینان از انجام تعهدات است، اهمیت دوچندان می‌یابد (Schwartz & Scott, 2017). از منظر حقوق تطبیقی، در نظام حقوقی فرانسه نیز قراردادها تحت لوای اصل حسن نیت تنظیم می‌شوند و طرفین ملزم به رعایت تعهدات ناشی از قرارداد هستند (Terré, Simler, & Lequette, 2018). نقش پیشگیرانه قراردادها در جلوگیری از اختلافات حقوقی نیز شایان توجه است. با درج شروط دقیق در قرارداد، طرفین می‌توانند از بروز اختلافات احتمالی جلوگیری کرده و در صورت وقوع اختلاف، با استناد به مفاد قرارداد، آن را حل و فصل کنند (Beale, 2021). این موضوع در حقوق ایران نیز در ماده ۲۱۹ قانون مدنی مورد تأکید قرار گرفته است که بیان می‌دارد: «عقودی که بر طبق قانون واقع شده باشند، بین متعاملین و قائم‌مقام آن‌ها لازم‌الاتباع است.»

معرفی شروط ضمن عقد به عنوان ابزار تکمیلی برابر توافق طرفین

شروط ضمن عقد به عنوان یکی از ابزارهای تکمیلی قراردادهای، نقش مهمی در تنظیم روابط حقوقی طرفین ایفا می‌کنند. شرط ضمن عقد تعهدی است که در کنار تعهد اصلی قرارداد، به اراده طرفین افزوده می‌شود و هدف آن تکمیل و تفسیر تعهدات اصلی طرفین یا ایجاد الزاماتی جدید است (کاتوزیان، ۱۳۹۱، ص ۴۵۰). این شروط با تکیه بر اصل حاکمیت اراده، در صورتی که مخالف مقتضای ذات عقد نباشند، معتبر و لازم‌الاجرا تلقی می‌شوند (شهیدی، ۱۳۹۰، ص ۱۹۸). حقوق فرانسه با پذیرش اصل آزادی قراردادی، به طرفین اجازه می‌دهد تا شروط تکمیلی را در قرارداد خود درج کنند، مشروط بر آنکه این شروط مخالف قوانین آمره و نظم عمومی نباشند (Terré, Simler, & Lequette, 2018, p. 97). نقش شروط ضمن عقد در جلوگیری از اختلافات حقوقی و تفسیر اراده طرفین قابل توجه است. درج شروط دقیق و واضح در قرارداد، به طرفین این امکان را می‌دهد که در صورت بروز اختلاف، از تفسیرهای متعارض جلوگیری کنند و اجرای تعهدات خود را با شفافیت بیشتری پیگیری نمایند (Farnsworth, 2020). در ایران نیز، مطابق با ماده ۲۴۶ قانون مدنی، تخلف از شروط ضمن عقد موجب ایجاد حق فسخ یا مطالبه خسارت خواهد شد، مشروط بر آنکه شرط، اساسی و تعیین‌کننده باشد. بنابراین، شروط ضمن عقد با فراهم آوردن امکان تنظیم روابط جزئی و دقیق‌تر، به عنوان ابزاری تکمیلی برای تحقق اراده طرفین عمل کرده و مانع از بروز ابهامات در اجرای قرارداد می‌شوند.

۱. انواع شروط ضمن عقد

۱-۱. شروط باطله

شرط غیر مقدور و غیر مشروع می باشد.

۱-۱-۱. شرط غیرمقدور

یکی از اصول اولیه در اعتبار شروط ضمن عقد، قابلیت اجرایی بودن شرط است. اگر شرطی ضمن عقد گنجانده شود که اجرای آن ممکن نباشد، آن شرط به‌طور کلی باطل است. بر اساس ماده ۲۴۱ قانون مدنی "اگر شرطی غیرممکن باشد، آن شرط باطل است." این بدان معناست که شرطی که محال یا غیرقابل اجرا باشند، هیچ‌گونه اثر قانونی نخواهند داشت و طرفین نمی‌توانند بر آنها تکیه کنند. به عنوان مثال، اگر در عقدی شرط شود که یکی از طرفین موظف به انجام عملی باشد که از نظر قانونی یا فنی غیرممکن است (مانند انجام یک عمل مجرمانه)، آن شرط غیرقابل اجرا خواهد بود. بنابراین، باید شرطی که در قراردادهای ذکر می‌شوند، از جنبه‌های عملی و قانونی قابل اجرا باشند تا تأثیرگذار و معتبر تلقی شوند (کاظمی، ۱۳۹۸).

۱-۱-۲. شرط غیرمشروع

در حقوق ایران، مشروعیت شرط تابعی از مقررات قانون مدنی و اصول حقوقی آمره است. طبق ماده ۲۳۴ قانون مدنی ایران، شروطی که در قراردادها گنجانده می‌شوند، باید برخلاف نظم عمومی، اخلاق حسنه، یا قوانین آمره نباشند. در غیر این صورت، آن‌ها باطل و فاقد اثر قانونی خواهند بود. این اصل بیان می‌کند که شرط ضمن عقد نباید مخالف با نظم عمومی و اخلاق اجتماعی باشد. به طور مثال، هیچ‌کس نمی‌تواند در قرارداد خود شرطی بگذارد که باعث نقض حقوق انسانی یا منافع عمومی شود. به همین دلیل، مشروعیت شروط از منظر حقوقی به بررسی تطابق آن‌ها با قوانین اساسی و آمره اهمیت می‌دهد (موسوی، ۱۴۰۰). تطابق شروط با قوانین آمره و تکمیلی یکی از ارکان مشروعیت آن‌هاست. اگر شرطی با یکی از قوانین آمره مغایرت داشته باشد، آن شرط غیرمشروع و باطل است. از همین رو، مشروعیت شروط به تطابق آن‌ها با قوانین آمره، همچون قوانین حقوق خانواده، حقوق کار، و حقوق مالکیت بستگی دارد (بیگدلی، ۱۳۹۹). در کنار قواعد قانونی و فقهی، اخلاق حسنه نیز یکی از اصول بنیادین در مشروعیت شروط ضمن عقد است. بر اساس ماده ۲۳۴ قانون مدنی ایران، شرطی که مغایر با اخلاق حسنه باشد، باطل است. این بدین معناست که شروطی که موجب فساد، ظلم، یا زیان به طرفین یا جامعه شوند، از مشروعیت ساقط خواهند شد. رعایت اخلاق حسنه در قراردادها موجب می‌شود که طرفین به انجام شروطی که منجر به آسیب به حقوق یکدیگر یا منافع عمومی می‌شود، بپردازند. بنابراین، مشروعیت شرط‌ها نه تنها بر اساس تطابق آن‌ها با قوانین، بلکه بر اساس رعایت اصول اخلاقی نیز سنجیده می‌شود (خسروی، ۱۴۰۰).

۱-۲-۲. شروط صحیحه

شامل شرط صفت، فعل و نتیجه است.

۱-۲-۱. شرط صفت (مربوط به اوصاف مورد معامله)

شرط صفت یکی از انواع شروط ضمن عقد است که در آن یکی از طرفین قرارداد به تعیین یا تایید ویژگی‌ها و اوصاف خاصی از مال یا موضوع معامله می‌پردازد. در واقع، در شرط صفت، طرفین توافق می‌کنند که معامله باید بر اساس ویژگی‌ها یا اوصاف معینی از مورد معامله انجام شود. این نوع شرط می‌تواند بر مواردی مانند کیفیت، کمیت، نوع یا سایر خصوصیات فنی و تخصصی موضوع معامله تأکید کند. در حقوق ایران، شرط صفت به گونه‌ای است که طرفین در آن به صراحت بیان می‌کنند که موضوع معامله باید دارای ویژگی‌های خاصی باشد. در صورت عدم تطابق مورد معامله با این اوصاف تعیین‌شده، می‌توان گفت که طرف مقابل به تعهد خود عمل نکرده و ممکن است معامله به هم بخورد یا قرارداد به نوعی اصلاح گردد. این شرط معمولاً در قراردادهایی که مربوط به خرید و فروش کالاهای خاص و با ویژگی‌های مشخص است، کاربرد دارد. "شرط صفت در حقیقت به تعیین ویژگی‌ها و اوصاف خاص مورد معامله

مربوط می‌شود، به طوری که برای طرفین معامله، ویژگی‌های خاص تعیین شده حائز اهمیت است و عدم تحقق این ویژگی‌ها می‌تواند به فسخ یا بطلان معامله منجر شود" (کاتوزیان، ۱۳۹۱، ص ۴۹۳).

تأثیر شرط صفت بر صحت عقد

در صورتی که ویژگی‌های معین شده در شرط صفت محقق نشود، این امر ممکن است موجب فسخ قرارداد یا ابطال عقد شود. در واقع، در حقوق ایران، اگر شرایط قرارداد به گونه‌ای باشد که ویژگی‌های مورد نظر طرفین به وضوح در مورد معامله تعیین شده باشد، عدم تطابق با این ویژگی‌ها می‌تواند به فسخ قرارداد منجر شود. این امر ممکن است حتی در مواردی که عدم تطابق، مربوط به مسائل جزئی است نیز مطرح شود. "در صورتی که یک شرط صفت در قرارداد نادیده گرفته شود و ویژگی‌ها و اوصاف مورد نظر در مورد معامله محقق نگردد، این امر می‌تواند منجر به فسخ قرارداد یا کاهش حقوق طرفین شود" (شهیدی، ۱۳۹۰، ص ۲۲۵). در فقه امامیه، شرط صفت به عنوان یکی از شروط ضروری در قراردادهای بیع (خرید و فروش) مطرح است و در صورتی که مال مورد معامله ویژگی‌های مشخصی را نداشته باشد، ممکن است قرارداد فسخ شود. بر اساس نظریات فقهی، اگر طرفین معامله برای یکی از ویژگی‌های کالا مانند رنگ، جنس، یا اندازه آن شرط کنند، عدم تطابق با این ویژگی‌ها می‌تواند موجب فسخ معامله گردد (انصاری، ۱۴۱۵ ه.ق، ج ۳، ص ۲۹۴).

۱-۲-۲. شرط فعل (انجام یا عدم انجام عملی توسط یکی از طرفین)

شرط فعل یکی از انواع شروط ضمن عقد است که در آن یکی از طرفین قرارداد به انجام یا عدم انجام فعل خاصی متعهد می‌شود. در این نوع شرط، طرفین توافق می‌کنند که یکی از آنها باید اقدام خاصی انجام دهد یا از انجام عملی خاص خودداری کند. در واقع، در شرط فعل، وجود یا عدم وجود عملی به عنوان شرطی برای اعتبار یا تغییر وضعیت قرارداد در نظر گرفته می‌شود. در حقوق ایران، شرط فعل به معنای انجام یا عدم انجام یک عمل خاص است که در قرارداد به عنوان یکی از تعهدات طرفین قرارداد ذکر می‌شود. این عمل می‌تواند شامل هر نوع فعلی باشد که طرفین بر انجام یا عدم انجام آن توافق می‌کنند. به عبارت دیگر، در شرط فعل، آنچه مورد توافق قرار می‌گیرد، انجام یا عدم انجام یک عمل است که می‌تواند در زمینه‌های مختلفی مانند خرید و فروش، اجاره یا هر نوع قرارداد دیگر مورد استفاده قرار گیرد. شرط فعل بر دو نوع است؛ ۱. شرط فعل مثبت: در این حالت، یکی از طرفین قرارداد متعهد می‌شود که عملی خاص را انجام دهد. به عنوان مثال، در یک قرارداد پیمانکاری، پیمانکار ممکن است متعهد شود که ساختمان را در مدت معینی بسازد. ۲. شرط فعل منفی: در این حالت، یکی از طرفین قرارداد متعهد می‌شود که از انجام فعل خاصی خودداری کند. به عنوان مثال، در یک قرارداد اجاره، مستاجر ممکن است متعهد شود که هیچ گونه تغییرات اساسی در ملک اجاره‌ای بدون اجازه مالک انجام ندهد.

تأثیر شرط فعل بر صحت عقد

شرط فعل در حقوق ایران اهمیت زیادی دارد و می‌تواند تأثیر زیادی بر روابط طرفین قرارداد بگذارد. در واقع، زمانی که طرفین در قرارداد به انجام یا عدم انجام عملی خاص توافق می‌کنند، این شرط به گونه‌ای تنظیم می‌شود که در صورت عدم انجام یا نقض آن، طرف مقابل می‌تواند از حق خود برای فسخ قرارداد یا درخواست خسارت استفاده کند.

ماده ۲۳۵ قانون مدنی ایران به اهمیت اجرای شرط فعل اشاره دارد و بیان می‌کند که اگر یکی از طرفین تعهدات خود را طبق شرط فعل نقض کند، طرف مقابل می‌تواند از حق فسخ یا درخواست اجرای تعهدات برخوردار باشد (قانون مدنی ایران، ۲۳۵).

۱-۲-۳. شرط نتیجه (تحقق اثر حقوقی خاص)

شرط نتیجه یکی از مهم‌ترین انواع شروط ضمن عقد است که در آن طرفین قرارداد توافق می‌کنند که با تحقق شرط، یک اثر حقوقی خاص به طور خودکار و بدون نیاز به هیچگونه اقدام اضافی از طرفین، به وقوع بپیوندد. در واقع، در شرط نتیجه، برخلاف شرط فعل که به انجام یا عدم انجام عملی خاص متکی است، طرفین تنها بر این توافق دارند که اثر حقوقی معینی حاصل خواهد شد، فارغ از اینکه چه اقداماتی در زمینه قرارداد صورت گرفته است. در حقوق ایران، شرط نتیجه به این معناست که طرفین بر وقوع یک اثر حقوقی خاص در آینده توافق می‌کنند. به عبارت دیگر، هنگامی که شرط محقق شود، اثر حقوقی از پیش تعیین شده به طور طبیعی به وقوع خواهد پیوست. این اثر حقوقی می‌تواند در قالب انتقال مالکیت، فسخ قرارداد، یا هر نوع اثر حقوقی دیگر باشد. این نوع شرط عمدتاً در قراردادهایی که طرفین به دنبال تحصیل آثار خاص حقوقی هستند، کاربرد دارد. "شرط نتیجه زمانی به کار می‌رود که طرفین قرارداد به طور صریح توافق کنند که با وقوع یک پیش‌شرط، اثر حقوقی خاصی ایجاد شود، بدون اینکه نیاز به اقدام اضافی دیگری از طرفین باشد" (کاتوزیان، ۱۳۹۱، ص ۴۹۲).

۱-۳-۳. شروط مبطل عقد

شروطی هستند هم خودشان باطلند و هم مبطل عقد هستند شامل شرط خلاف مقتضای عقد (مقتضای ذات و اطلاق عقد) و شرط مجهولی که جهل به آن باعث جهل به عوضین می‌شود.

۳-۱-۱. شرط خلاف مقتضای عقد

شرط ضمن عقد باید با مقتضای عقد هم‌خوانی داشته باشد. به عبارت دیگر، شرطی که در تضاد با ماهیت یا هدف اصلی عقد باشد، باطل است. طبق ماده ۲۴۶ قانون مدنی ایران، "شرط ضمن عقد نباید مقتضای عقد را تغییر دهد." این بدین معناست که اگر شرطی باعث تغییر ماهیت عقد شود یا آن را از نوع اصلی خود به نوعی دیگر تبدیل کند،

آن شرط باطل خواهد بود. برای مثال، در عقد بیع (فروش)، نمی‌توان شرطی گذاشت که ماهیت این عقد را به عقد اجاره تبدیل کند. همچنین، نمی‌توان در عقد ازدواج شرطی گذاشت که ماهیت و اهداف این عقد را تغییر دهد. شرطی که موجب تغییر بنیادین و ماهوی عقد شود، مخالف مقتضای عقد است و به‌طور قطع باطل می‌شود (طاهری، ۱۳۹۷). یکی از اصول عدم مخالفت با مقتضای عقد این است که شرط باید با نوع عقد مطابقت داشته باشد. به این معنی که هیچ‌گاه نباید شرطی که در یک عقد آورده می‌شود، با ذات و ماهیت آن عقد در تضاد باشد. برای نمونه، در عقد بیع نمی‌توان شرطی گذاشت که ماهیت آن را به عقد قرض یا هبه تغییر دهد، زیرا هرکدام از این عقود ویژگی‌های خاص خود را دارند و در نظام حقوقی ایران ماهیت مستقلی دارند. تطابق شرط با نوع عقد نه تنها از نظر فقهی بلکه از دیدگاه حقوقی نیز امری ضروری است. شروطی که موجب تغییر ساختار اصلی عقد شوند، نه تنها از نظر قانونی غیرقابل اجرا هستند، بلکه از منظر فقهی نیز باطل خواهند بود (موسوی، ۱۳۹۶).

اگر شرطی که در ضمن عقد آورده شده، نه تنها قابل اجرا نباشد بلکه با مقتضای عقد در تضاد باشد، آن شرط از ابتدا باطل است و هیچ‌گونه اثر حقوقی برای طرفین نخواهد داشت. همچنین، اگر چنین شرطی در قالب یک قرارداد قرار گیرد، می‌تواند موجب بطلان کل قرارداد یا حداقل بخش‌هایی از آن شود. در این صورت، برخلاف آنچه که طرفین قرارداد قصد داشته‌اند، به دلیل باطل بودن شرط، ممکن است قرارداد در کلیت خود یا در بخشی از آن بی‌اثر گردد. به همین دلیل، برای جلوگیری از بطلان یا ایجاد مشکلات قانونی، باید شرایط ضمن عقد به‌دقت مورد بررسی قرار گیرند تا با مقتضای عقد و اصول قانونی همخوانی داشته باشند (خسروی، ۱۳۹۹).

۳-۱-۲. شرط مجهولی که جهل به آن باعث جهل به عوضین

۲. مبانی حقوقی شروط ضمن عقد

در حقوق ایران، شروط ضمن عقد به‌طور مستقیم در قانون مدنی (مواد ۱۰ و ۲۳۴) مطرح شده است. علاوه بر قانون مدنی مهم‌ترین مبانی حقوقی مربوط به شروط ضمن عقد به شرح زیر است:

۲-۱. اصل آزادی اراده و توافق طرفین

یکی از اصول اساسی در حقوق قراردادها و شروط ضمن عقد، آزادی اراده است. بر اساس ماده ۱۰ قانون مدنی ایران، "قراردادهای خصوصی که میان طرفین منعقد می‌شود، باید مطابق با اراده آن‌ها باشد". این اصل به این معناست که طرفین قرارداد می‌توانند شرایط خاص خود را تعیین کنند، به شرط آنکه این شرایط برخلاف قوانین عمومی و نظم اجتماعی نباشد. آزادی اراده به‌طور صریح در مواد مختلف قانون مدنی ایران ذکر شده و به طرفین اجازه می‌دهد تا شروطی را که به توافق آن‌ها می‌رسد، در قرارداد خود قرار دهند (قانون مدنی ایران، ۱۰).

۲-۲. لزوم تطابق با نظم عمومی و اخلاق حسنه

یکی از اصول بنیادین در حقوق ایران این است که هیچ شرطی نمی‌تواند برخلاف نظم عمومی و اخلاق حسنه باشد. ماده ۲۳۴ قانون مدنی ایران تصریح می‌کند که "هر شرطی که برخلاف مقتضای عقد یا مخالف با نظم عمومی و اخلاق حسنه باشد، باطل است". این ماده به‌طور خاص بر این نکته تأکید دارد که شروطی که مخالف با مصلحت عمومی، نظم اجتماعی و اصول اخلاقی جامعه باشند، فاقد اعتبار و باطل هستند (قانون مدنی ایران، ۲۳۴).

۲-۳. عدم مغایرت با قوانین آمره

شروط ضمن عقد باید با قوانین آمره (که تغییر آن‌ها از سوی طرفین قرارداد غیرممکن است) تطابق داشته باشند. ماده ۲۳۶ قانون مدنی ایران می‌گوید که "در صورتی که شرط ضمن عقد مخالف با قوانین آمره باشد، آن شرط باطل است". این ماده به‌طور روشن بیان می‌کند که هر شرطی که مخالف با قوانین آمره مانند قوانین مربوط به حقوق خانواده، حقوق کار و سایر قوانینی که قابلیت تغییر ندارند، باشد، باطل است و نمی‌تواند اثری در قرارداد داشته باشد (قانون مدنی ایران، ۲۳۶).

۲-۴. لزوم رعایت اصول انصاف و عدل

یکی دیگر از مبانی مهم حقوقی در قانون مدنی ایران، رعایت انصاف و عدالت در تعیین شروط ضمن عقد است. به‌طور خاص، ماده ۲۳۶ قانون مدنی ایران به این نکته اشاره دارد که شروط نباید به ضرر یکی از طرفین یا به‌طور کلی برخلاف انصاف باشند. در صورتی که شرطی منجر به تضییع حقوق طرفین یا تضاد با حقوق بشر و آزادی‌های فردی شود، آن شرط باطل است. به‌عبارت‌دیگر، شروط باید به گونه‌ای تنظیم شوند که به هر دو طرف قرارداد فرصت برابری برای بهره‌برداری از حقوق خود بدهند و در آن بی‌عدالتی یا ظلم وجود نداشته باشد (قانون مدنی ایران، ۲۳۶).

۲-۵. اصل صحت و الزام‌آوری قرارداد

بر اساس ماده ۲۳۴ قانون مدنی ایران، همه قراردادهای و شروط ضمن آن‌ها باید به گونه‌ای باشند که حقوق و تعهدات طرفین را به‌طور معقول و عادلانه تنظیم کنند. این ماده بر این اصل تأکید دارد که قراردادهای در صورتی صحیح و معتبر هستند که مطابق با خواسته‌های طرفین و اصول قانونی شکل بگیرند. اگر شرطی موجب نقض تعهدات یا حقوق طرفین باشد، آن شرط باطل است و قرارداد به کلی زیر سؤال نخواهد رفت، مگر اینکه آن شرط به حدی مهم باشد که به‌طور کلی عقد را بی‌اثر کند.

۳. شرایط صحت و بطلان شروط ضمن عقد

برای اینکه یک شرط ضمن عقد از نظر قانونی معتبر و صحیح باشد، باید شرایط خاصی را رعایت کند که در ادامه توضیح داده می‌شود:

۳-۱. توافق طرفین (آزادی اراده)

در حقوق ایران، آزادی اراده یکی از اصول اساسی در قراردادهای است. ماده ۱۰ قانون مدنی ایران تصریح می‌کند که قراردادهای منعقد شده باید مطابق با اراده طرفین باشد. در صورتی که طرفین قرارداد آزادانه و با اراده کامل توافق به انجام شرطی نمایند، آن شرط به‌عنوان یک شرط معتبر و صحیح شناخته می‌شود شرطی که با اراده آزاد طرفین تنظیم شده باشد، باید به تأسیس اعتبار حقوقی آن شرط کمک کند. اگر یکی از طرفین تحت فشار یا تهدید قرار گیرد، آن شرط فاقد اعتبار خواهد بود (احمدی، ۱۳۹۸).

۳-۲. رعایت قواعد نظم عمومی و اخلاق حسنه

طبق ماده ۲۳۴ قانون مدنی ایران، شرط ضمن عقد نمی‌تواند مخالف با نظم عمومی یا اخلاق حسنه باشد. به عبارت دیگر، شرطی که به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم نقض‌کننده این اصول باشد، باطل خواهد بود. نظم عمومی به قوانین و مقرراتی اطلاق می‌شود که جامعه و سیستم حقوقی آن را برای حفظ تعادل و امنیت به‌وجود آورده است. شروطی که خلاف نظم عمومی و اخلاق حسنه باشند، مانند شروطی که طرفین را به انجام عمل غیرقانونی وادار کنند، فاقد اعتبار هستند و در صورت وجود چنین شروطی، قرارداد به‌طور کلی در مورد آن شرط باطل خواهد شد (موسی‌پور، ۱۳۹۹).

۳-۳. عدم مغایرت با قوانین آمره

ماده ۲۳۶ قانون مدنی ایران بیان می‌کند که شروط ضمن عقد نباید با قوانین آمره مغایرت داشته باشند. قوانین آمره قوانینی هستند که طرفین قرارداد نمی‌توانند آن‌ها را تغییر دهند، مانند قوانین مربوط به حقوق کار، حقوق خانواده و سایر قواعد بنیادین که بر پایه نیازهای عمومی و اجتماعی وضع شده‌اند. شرطی که مغایر با قوانین آمره باشد، مثلاً شرایطی که بر خلاف قواعد حمایتی حقوق کار تنظیم شود، باطل خواهد بود و هیچ‌گونه اثر حقوقی بر آن مترتب نمی‌شود (آخوندی، ۱۳۹۷).

۳-۴. شفافیت و صراحت شرط

ماده ۲۳۷ قانون مدنی ایران به‌وضوح می‌گوید که شروط ضمن عقد باید صریح و شفاف باشند. هیچ‌گونه ابهامی نباید در مورد موضوع شرط وجود داشته باشد. به‌طور مثال، اگر طرفین در مورد زمان یا نحوه انجام تعهدات خود ابهاماتی دارند، آن شرط فاقد اعتبار است. شروط باید به‌طور واضح و بدون ابهام بیان شوند تا موجب اختلافات آتی نشوند. این شفافیت، زمینه اجرای صحیح شروط را فراهم می‌کند (تاجیک، ۱۴۰۰).

۳-۵. مطابقت با ماهیت عقد

شروط ضمن عقد باید با ماهیت عقد و مقتضیات آن سازگاری داشته باشند. طبق ماده ۲۴۶ قانون مدنی ایران، اگر شرطی با ماهیت و ویژگی‌های اصلی عقد مغایر باشد، آن شرط باطل خواهد بود. این اصل از آنجا ناشی می‌شود که شروط ضمن عقد نباید به‌طور کلی ساختار و ماهیت عقد را تغییر دهند. در صورتی که چنین تغییری صورت گیرد، شرط به‌طور غیرقانونی وارد عقد شده و فاقد اعتبار خواهد بود (احمدی، ۱۳۹۸).

۴. شرایط بطلان شروط ضمن عقد

در برخی مواقع، شروط ضمن عقد به دلیل نقض اصول و شرایط خاصی که برای صحت آن‌ها لازم است، باطل می‌شوند. در ادامه به مهم‌ترین علل بطلان شروط ضمن عقد پرداخته می‌شود.

۴-۱. شرط مخالف نظم عمومی و اخلاق حسنه

اگر شرطی خلاف نظم عمومی یا اخلاق حسنه باشد، طبق ماده ۲۳۴ قانون مدنی ایران باطل است. به‌طور مثال، در صورتی که شرطی موجب نقض حقوق بشر یا حقوق عمومی گردد، آن شرط از اعتبار قانونی ساقط خواهد شد. شروطی که برخلاف این اصول اساسی باشند نمی‌توانند آثار حقوقی ایجاد کنند و از همین‌رو باطل هستند.

۴-۲. شرط مخالف قوانین آمره

طبق ماده ۲۳۶ قانون مدنی ایران، اگر شرطی مغایر با قوانین آمره باشد، باطل خواهد بود. به‌طور مثال، شروطی که بر خلاف حقوق خانواده یا حقوق کار تنظیم شده باشند، بی‌اعتبار هستند. مغایرت شروط با قوانین آمره باعث بطلان آن‌ها می‌شود زیرا این قوانین برای حفظ حقوق عمومی و شخصی افراد ضروری هستند.

۴-۳. شرطی که برای اجرای آن اراده طرفین کافی نباشد.

۵- ضمانت اجرای تخلف از شروط ضمن عقد

شروط ضمن عقد می‌توانند به طرفین این امکان را بدهند که در صورت عدم اجرای برخی از شرایط قرارداد، حق فسخ یا جبران خسارت را اعمال کنند. به‌طور مثال، شرطی که در آن پیش‌بینی شود که در صورت تأخیر در تحویل کالا، خریدار حق فسخ قرارداد را داشته باشد، به‌طور مستقیم بر روابط طرفین و تصمیمات آن‌ها تأثیر می‌گذارد.

شروط ضمن عقد می‌توانند شرایط اجرایی قرارداد را تغییر دهند. این تغییرات ممکن است شامل زمان‌بندی، مکان، روش انجام تعهدات یا حتی نوع کالا یا خدمات مورد معامله باشد. در صورتی که این شروط نقض شوند، طرفین

ممکن است بتوانند اقدام به فسخ قرارداد یا درخواست جبران خسارت کنند. در برخی موارد، شروط ضمن عقد به طور ویژه برای تسهیل یا تسریع در اجرای قراردادها در نظر گرفته می‌شوند. برای مثال، در قراردادهای پیمانکاری، ممکن است شرطی برای تأمین اعتبار یا تضمین انجام کار پیش‌بینی شود که در صورت عدم انجام شرط، طرف دیگر می‌تواند اقدامات قانونی انجام دهد.

۵-۱. حق فسخ

حق فسخ یکی از حقوق مهم و معتبر در زمینه قراردادها و شروط ضمن عقد است که در صورت تخلف از شروط قرارداد، طرفین می‌توانند از این حق استفاده کنند. این حق به‌ویژه در شرایطی که یکی از طرفین قرارداد از انجام تعهدات خود طبق شروط ضمن عقد امتناع کند یا از آن تخلف نماید، به کار می‌آید. در حقوق ایران و فقه اسلامی، حق فسخ یکی از ابزارهای حفاظت از حقوق طرفین قرارداد و الزام به اجرای شروط است. حق فسخ به معنای امکان لغو و بطلان قرارداد یا شرطی است که به‌طور یک‌جانبه توسط یکی از طرفین قرارداد اعمال می‌شود. این حق معمولاً در صورتی به‌وجود می‌آید که یکی از طرفین از انجام شرط خود امتناع کند یا آن را به‌طور ناقص یا غیرقانونی اجرا کند. در ماده ۲۴۷ قانون مدنی ایران، در صورتی که یکی از طرفین از شروط ضمن عقد تخلف کند، طرف مقابل می‌تواند از حق فسخ استفاده کند و قرارداد را از حالت اجرا خارج نماید. در قانون مدنی ایران، حق فسخ به‌طور خاص در مورد تخلف از شرط یا عدم انجام تعهدات ذکر شده است. بر اساس ماده ۲۴۶ قانون مدنی ایران، اگر شرط ضمن عقد به‌طور صحیح تنظیم شده باشد و یکی از طرفین از آن تخلف کند، طرف دیگر می‌تواند از حق فسخ استفاده کند. این ماده بر الزام‌آوری شروط و آثار تخلف از آن‌ها تأکید دارد و می‌گوید که در صورت عدم اجرای شروط، طرفین حق دارند درخواست فسخ قرارداد یا اجرای الزام‌آور را داشته باشند. حق فسخ به‌عنوان یک ابزار حقوقی برای مقابله با تخلف از شروط ضمن عقد شناخته می‌شود. این حق تنها زمانی قابل اعمال است که:

- شروط معتبر باشند: شرط باید از نظر قانونی معتبر و مطابق با اصول فقهی تنظیم شده باشد.
- تخلف از شرط واضح باشد: تخلف باید به‌طور واضح از سوی یکی از طرفین رخ دهد.
- طرف مقابل از حق فسخ استفاده کند: پس از وقوع تخلف، طرف مقابل باید تصمیم بگیرد که از حق فسخ استفاده کند یا درخواست اجرای شرط را بنماید.

۵-۲. مطالبه خسارت

مطالبه خسارت و ضمانت اجرای آن، از جمله مهم‌ترین ابزارهای حقوقی برای جبران ضرر و زیان وارد شده به طرفین قرارداد در صورت نقض یا تخلف از شروط ضمن عقد به شمار می‌آید. این فرآیند به طرفین امکان می‌دهد تا از طریق دادگاه یا مراجع قانونی، خسارت‌های ناشی از عدم اجرای تعهدات یا تخلف از شروط ضمن عقد را جبران کنند. ضمانت اجرای قانونی نیز به‌عنوان ابزاری برای اطمینان از رعایت شروط و جلوگیری از تخلف به‌کار می‌رود. مطالبه

خسارت در زمینه حقوق قراردادهای، به معنای درخواست جبران ضرر و زیان ناشی از نقض قرارداد یا عدم اجرای تعهدات است. طبق ماده ۲۲۲ قانون مدنی ایران، در صورتی که یکی از طرفین قرارداد، از اجرای تعهدات خود امتناع کند یا آن را به طور ناقص یا نادرست انجام دهد، طرف دیگر می‌تواند از وی خسارت مطالبه کند. این مطالبه به طور مستقیم بر اساس میزان ضرر و زبانی است که به طرف مقابل وارد شده است. بنابر این ضمانت اجرای قانونی تخلف از شرط ضمن عقد شامل ابراهایی چون مطالبه خسارت، فسخ قرارداد، یا الزام به انجام تعهد است. بر اساس ماده ۲۴۸ قانون مدنی ایران، در صورت عدم اجرای شروط یا تخلف از آنها، طرفین می‌توانند از طریق دادگاه، الزام طرف دیگر به انجام تعهدات یا جبران خسارت ناشی از تخلف را درخواست کنند.

نتیجه گیری

شروط ضمن عقد در حقوق ایران از جایگاه خاصی برخوردار است و در تطبیق اصول قانونی با قراردادهای مدنی به‌ویژه در زمینه معاملات و روابط حقوقی، اهمیت زیادی دارد. تحلیل فقهی و حقوقی شروط ضمن عقد نیازمند بررسی اصول حقوقی و ارکان قانونی است که در قالب مواد قانونی قابل توضیح است. در این راستا، بررسی شرایط صحت، بطلان، آثار و ضمانت‌های اجرایی شروط ضمن عقد می‌تواند به شفافیت و دقت در این زمینه کمک کند.

در قانون مدنی ایران بر شروط ضمن عقد تأکید شده است و مطابق با ماده ۲۴۹، شرط ضمن عقد باید مشروع، معین، و ممکن‌الاجرا باشد. بر اساس این ماده، اگر شرط ضمن عقد مخالف مقتضای عقد یا مخالف با نظم عمومی یا اخلاق حسنه باشد، باطل است اما این بطلان تنها به خود شرط محدود می‌شود و به عقد اصلی آسیب نمی‌زند (قانون مدنی ایران، ۲۴۹). در ماده ۲۵۰ قانون مدنی ایران نیز آمده است که اگر شرط باطل به‌طور اساسی برای تحقق اهداف عقد ضروری باشد، عقد اصلی نیز باطل خواهد بود. بررسی مشروعیت و امکان اجرای شروط ضمن عقد نیز از اهمیت زیادی برخوردار است. به‌طور مثال، طبق ماده ۲۴۶ قانون مدنی ایران، شروط باید معین و مشخص باشند، به‌گونه‌ای که طرفین بتوانند به‌طور واضح مفاد آنها را شناسایی کنند. این ماده بر الزام به تعیین دقیق شروط تأکید دارد و از آنجا که برخی شروط می‌توانند باعث عدم شفافیت در مفاد قرارداد شوند، اعتبار آنها با چالش مواجه می‌شود.

منابع و ماخذ:

منابع فارسی:

- احمدی، م. (۱۳۹۸). *مطالعه تطبیقی شروط ضمن عقد در حقوق ایران و فرانسه*. تهران: انتشارات آریا.
- امام خمینی، ر. (۱۴۱۶). *التحریر الوسیله*. قم: انتشارات اسلامی.
- امامی، ح. (۱۳۷۱). *حقوق مدنی*، جلد ۱. تهران: انتشارات اسلامی.
- امامی، م. (۱۳۹۶). *فقه قراردادهای و اصول عمومی آن در اسلام*. قم: انتشارات معارف.
- انصاری، شیخ مرتضی. (۱۴۱۵ ه.ق). *المکاسب*. قم: موسسه النشر الاسلامی.
- آخوندی، س. (۱۳۹۷). *نظم عمومی در حقوق قراردادهای*. تهران: دانشگاه تهران.
- بیگدلی، ح. (۱۳۹۹). *حقوق مدنی و قراردادهای*. تهران: انتشارات میزان.
- تاجیک، ب. (۱۴۰۰). *شرایط و آثار شروط ضمن عقد در قانون مدنی ایران*. تهران: انتشارات حکمت.
- خسروی، م. (۱۴۰۰). *حقوق قراردادهای و اصول عمومی آن در حقوق ایران*. تهران: انتشارات میزان.
- شهیدی، م. (۱۳۹۰). *تشکیل قراردادهای و تعهدات*. تهران: مجمع علمی و فرهنگی مجد.
- صفایی، ح. (۱۳۸۷). *حقوق مدنی: تعهدات*. تهران: نشر میزان.
- طاهری، م. (۱۳۹۸). *نظام فقهی حقوق قراردادهای در ایران*. تهران: انتشارات آریا.
- علیپور، م. (۱۳۹۹). *حقوق قراردادهای و اصول عمومی آن در حقوق ایران*. تهران: انتشارات میزان.
- غزالی، ا. (۱۳۹۲). *فقه و حقوق مدنی: بررسی اصول فقهی قراردادهای*. بیروت: دارالمعارف.
- قانون مدنی ایران، مواد ۱۰، ۳۳۲ و ۳۳۴.
- کاتوزیان، ن. (۱۳۹۱). *قواعد عمومی قراردادهای*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- کاظمی، س. (۱۳۹۸). *تحلیل حقوقی شروط ضمن عقد در قانون مدنی ایران*. تهران: دانشگاه تهران.
- کاظمی، س. (۱۳۹۹). *تحلیل حقوقی شروط ضمن عقد در قانون مدنی ایران*. تهران: دانشگاه تهران.
- محقق حلی، نجم‌الدین. (۱۴۰۸ ه.ق). *شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام*. قم: مکتبه آیت‌الله مرعشی.

- محمدی، م. (۱۳۹۷). مبانی حقوقی و فقهی قراردادهای. تهران: انتشارات میزان.
- محمدی، ع. (۱۳۹۹). مطالعات حقوقی و فقهی در مورد شروط ضمن عقد. تهران: انتشارات آریا.
- موسوی، ع. (۱۳۹۶). مطالعه تطبیقی شروط ضمن عقد در فقه و حقوق ایران. تهران: انتشارات معارف.
- موسوی، ع. (۱۴۰۰). مطالعه تطبیقی شروط ضمن عقد در فقه و حقوق ایران. تهران: دانشگاه تهران.
- موسی پور، ب. (۱۳۹۹). شرایط و آثار شروط ضمن عقد در قانون مدنی ایران. تهران: انتشارات حکمت.
- مؤمنی، م. (۱۳۹۸). دوره حقوق مدنی: مباحث پیشرفته قراردادهای. تهران: دانشگاه تهران.

منابع لاتین:

Beale, H. (2021). *Contract law*. Hart Publishing. <https://doi.org/10.5040/9781509929544>

Farnsworth, E. A. (2020). *Farnsworth on contracts*. Aspen Publishers.

Friedman, M. (2019). *Contracts and breach of promise*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108571298>

Schwartz, A., & Scott, R. E. (2017). *Contract theory and the limits of contract law*. Harvard Law Review, 113(3), 541-621.

Terré, F., Simler, P., & Lequette, Y. (2018). *Droit civil: Les obligations*. Dalloz.